

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

**Кыргыз билим берүү академиясы жана
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети**

Д 13.11.022 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК 372.881.1(575.2) (143.3)**

МОНДОШОВ ШАМИР НАСИРОВИЧ

Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун методикасы

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты**

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды

- Илимий жетекчи:** педагогика илимдеринин доктору, доцент
Чыманов Жеңишбек Арыпович
- Расмий оппоненттер:** филология илимдеринин доктору
Осмонова Жүзөкан
педагогика илимдеринин кандидаты
Абдухамидова Батма Абдуакимовна
- Жетектөөчү мекеме:** **С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы. Дареги: 722600, Нарын шаары, Сагымбай Орозбак көчөсү №25**

Диссертациялык иш 2012-жылдын 13-сентябрында саат 15.00 дө Кыргыз билим берүү академиясынын жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 13.11.022 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик гүлбагы, 25.

Диссертациялык иш менен Кыргыз билим берүү академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик гүлбагы, 25.

Автореферат 2012-жылдын 13-июлунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор

Добаев К.Д.

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз тилине мамлекеттик статустун берилиши аны эне тил катары да, мамлекеттик тил катары да окутуу-үйрөтүү иштерине олуттуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүнү талап кылып, ал иштердин аткарылышы мамлекеттик мааниге ээ болгон маселеге айланды. Кыргыз тилин эне тил катары окутуу таза лингвистикалык-теориялык билимдердин алкагынан чыгып, улуттук маданий баалуулуктарды жалпы адамзаттык улуу дөөлөттөр менен бекем байланышта берүүгө чейинки милдеттерди өзүнө алды.

Орто мектептерде кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандартында эне тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү көрсөтүлүп: «...окуучунун кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүн камсыз кылуу менен аны интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулу катары тарбиялоо маселеси ишке ашырылат»,¹ – деп, активдүү атуулду калыптандырып, тарбиялоо талабын койду.

Албетте, коомдук-социалдык, маданий суроо-талаптарга карата кыргыз тилин окутуу боюнча коюлуп жаткан жаңы талаптарды эне тилди окутууну инновацияламайынча, турмушка ашыруу дээрлик мүмкүн эмес. Анткени кыргыз тилин окутууну инновациялоо – эне тилин окутуунун максатын, милдетин, мазмунун, формасын, ык-жолдорун жана каражаттарын кайрадан карап, мезгил талабына жооп бергидей даражага жеткирүү зарылдык болуп калды.

Кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо мурдагыдай тилдин грамматикасына басым коюлбастан, кеп ишмердүүлүгүнө, сүйлөшүүгө артыкчылыктуу маани берилип, грамматика сүйлөшүүнү уюштуруунун негизги каражаты катары карала баштады. Кыргыз тилин окутуунун мазмунундагы мындай инновациялоо тилдин бардык бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) окутуунун методикасына коюлган талаптарга ылайык өркүндөтүп иштеп чыгуунун зарылдыгын көрсөттү. Мындай зарылдык орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун максат-милдетин, мазмунун тактоодо жана аларга ылайык методикасын иштеп чыгууда да көрүнүп, бул **теманын актуалдуулугун айкын көрсөттү.**

Кыргыз фразеологиясы теориялык өнүгтөн Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, Ж.Мукамбаев, А.Сапарбаев ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденип, кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрү жарык көргөндүгү белгилүү. Ал эми фразеологизмдерди окутуу маселелерине Р.Эгембердиев, А.Акунова, Ж.Чыманов, Ж.Осмонова, З.Тагаева сыяктуу педагогдор кайрылышып, бир катар методикалык колдонмолор, макалалар басылып чыгып, алардын дээрлик бардыгында фразеологизмдерди окутуунун лингвистикалык негиздери тууралуу сөз болгон. Бүгүнкү күндө орто

¹ Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. –Б., 2006. – 175-б.

мектептерде фразеологизмдерди окутуунун мазмунун жалаң лингвистикалык илимий түшүнүктөрдүн түзүшү кыргыз тилин окутуунун азыркы талаптарын толук канагаттандырбай, окутуу окуучулардын фразеологизмдерди кеп ишмердүүлүктөрүндө кеңири колдоно билүүсүнө жетишүүгө багытталышы зарылдык болуп калды.

Натыйжада, фразеологизмдерди орто мектептерде окутуунун теориясы менен практикасында төмөнкүдөй карама-каршылыктардын орун алгандыгын көрсөтүүгө болот:

– орто мектептерде фразеологизмдерди окутуу ондогон жылдардан (1958-жылдан) бери жүргүзүлүп, окуу программалары менен окуу китептеринде атайын орун берилип, кыйла тажрыйбалардын топтолгондугуна карабастан, алынган натыйжалардын (окуучулардын өз кебинде колдоно билүүлөрү) чектелгендиги, жетишсиздиги;

– фразеологиялык сөздүктөр жарык көрүп, окутуунун илимий-методикалык айрым маселелери чечилгени менен, фразеологизмдердин кептеги орду изилденбей, окутуу-үйрөтүүдө бул проблеманын көңүлгө алынбашы;

– кыргыз тилин, анын ичинде, фразеологизмдерди окутуунун максаты менен милдети жана мазмуну тууралуу нормативдик документтерде так көрсөтүлүп турса да, окутуу-үйрөтүү процессине салттуу мамиле кылуунун күчтүүлүгү.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: жалпы билим берүүчү мектептерде фразеологизмдерди окутуунун азыркы талаптарга ылайык илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу менен аларды эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин илимий-теориялык жана илимий-методикалык жактан изилденишин окуп-үйрөнүү жана аларды өркүндөтүүнүн багыттарын белгилөө;

2. Орто мектептерде кыргыз тилин окутуудагы фразеологизмдердин алган ордун, маанисин аныктоо;

3. Орто мектептерде фразеологизмдерди окутууну инновациялоонун зарылдыктарын жана багыттарын айкындоо, анын инновациялык методдору менен каражаттарын иштеп чыгуу;

4. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды эксперименттик сыноолордон өткөрүү.

Иштин илимий жаңылыгы:

– фразеологизмдердин илимий-теориялык жана илимий-методикалык жактан изилдениши талдоого алынып, ийгиликтери менен кемчиликтери, келечеги белгиленгендигинде;

– орто мектепте кыргыз тилин окутуудагы фразеологизмдердин алган орду жана маанисинин аныкталгандыгында;

– фразеологизмдерди окутууну инновациялоонун зарылдыктары көрсөтүлүп, жаңылоонун багыттары айкындалгандыгында;

– фразеологизмдерди окутуунун интерактивдүү ык-жолдору менен каражаттары иштелип чыгып, практикага сунуш кылынгандыгында.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: иштелип чыккан илимий-методикалык сунуштар менен жыйынтыктар кыргыз тили боюнча иштелип чыккан окуу программалары менен окуу китептеринин мазмунун байытат. Сунуш кылынган ык-жолдорду жана каражаттарды мектепте фразеологизмдерди окутуу процессинде колдонууга болот. Жогорку окуу жайларында «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» предметин окутууда, кыргыз тили мугалимдерин даярдоодо жана алардын билимдерин өркүндөтүүдө пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– кыргыз фразеологиясы илимий-теориялык жана илимий-методикалык жактан кыйла изилденгенине карабастан, фразеологизмдердин кеп ишмердүүлүгүндөгү орду менен ролу дээрлик изилдене элек;

– фразеологизмдер мектеп окуучуларынын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүдө сөз, сөз айкаштары жана сүйлөм сыяктуу зарыл болгон кеп бирдиги болуп саналат;

– соңку мезгилдерге чейин фразеологизмдерди окутуунун негизги мазмунун лингвистикалык илимий түшүнүктөр түзүп келди. Азыркы талаптар боюнча фразеологизмдерди окутуунун мазмунун фразеологизмдердин өзү, алардын кепте колдонулушу, кептеги кызматы түзүп, ал эми илимий түшүнүктөр аларды ишке ашыруунун каражаты катары пайдаланылышы зарыл.

– орто мектептерде фразеологизмдерди окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу сабактын эффективдүүлүгүн арттырып, окуучулардын өз кептеринде фразеологизмдерди ыктуу колдонууга көнүгүүлөрүнө өбөлгө түзөт.

Изденүүчүнүн жекече салымы: проблемага тиешелүү илимий жана методикалык адабияттар изденүүчү тарабынан жекече талдоого алынып, тыянактар чыгарылды, изилдөөнүн багыттары аныкталды. Фразеологизмдерди окутуунун жалпы эле кыргыз тилин окутуу системасында алган орду менен мааниси жана окутууну инновациялык жаңылоонун зарылдыктары менен багыттары изденүүчү тарабынан тиешелүү эмгектерге, нормативдик документтерге таянуу менен айкындалды. Фразеологизмдерди окутуунун интерактивдүү ык-жолдору менен каражаттары өз алдынча, жаңыча иштелип чыкты. Фразеологиялык минимум сөздүк түзүлдү. Натыйжалар изденүүчүнүн катышуусу менен эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүлүп, ага ылайык жалпы ишке оңдоолор, толуктоолор киргизилди, сунуштар берилди..

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: Изилдөө иштери 2006-2012-жылдары үч этапта жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жыйынтыктары ОГПИнин методикалык кеңешмесинде, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын илимий семинарларында каралды. Темага байланыштуу түзүлгөн сабактын үлгүлөрү боюнча Ош шаары менен Ош областынын орто мектептеринде сабактар өтүлүп, талкууланды. Мектеп мугалимдери, жогорку окуу жайларынын окутуучулары менен тема боюнча пикир алышуулар болуп, айтылган ой-сунуштары, талаптары эске алынды. Илимий-методикалык макалалар, сабактын иштелмелери жарыяланды. Учурда Ош гуманитардык-педагогикалык институтунда «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» курсун окутууда пайдаланылып келе жатат.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар боюнча профессор К.К.Сартбаевдин 100 жылдыгына (Бишкек, 2011-жыл, 27-май), профессор Б.А.Алымовдун 80 жылдыгына (Бишкек, 2012, 30-март) Кыргыз эл жазуучусу Т. Сыдыкбековдун 100 жылдыгына (Бишкек, 2012, 14-май), И.Арабаевдин 130 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференцияларда илимий баяндамалар жасалды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: диссертациялык изилдөөнүн негизги натыйжалары менен сунуштары атайын жыйнактарда, илимий журналдарда жарыяланды, конференцияларда баяндамалар окулду. Жарыяланган эмгектердин жалпы саны – 11.

Изилдөө иши үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этапта (2006-2008-ж.ж.) темага байланыштуу илимий-теориялык, методикалык эмгектер өздөштүрүлдү, жалпылаштырылды, изилдөөнүн баштапкы божомолу иштелип чыкты, проблемалар айкындалды, кийинки эксперименттик иштердин планы, максат-милдеттери аныкталып, белгиленди.

Экинчи этапта (2008-2010-ж.ж.) орто мектепте кыргыз тилин окутуудагы фразеологизмдердин алган орду, мааниси көрсөтүлүп, аны окутууну инновациялоонун зарылдыктары менен багыттары аныкталды. Фразеологизмдерди окутуунун интерактивдүү ык-жолдору иштелди, илимий божомол такталды. Педагогикалык эксперименттик иш-чаралар Ош шаарынын, Кара-Суу, Ноокат, Чоң-Алай райондорунун орто мектептеринде жана областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институтунда жүргүзүлдү.

Үчүнчү этапта (2010-2011-ж.ж.) жыйынтыктар боюнча макалалар жарыяланып, илимий баяндамалар окулду. Эксперименттик иштердин натыйжалары талданып, диссертациянын толук тексти даярдалды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: иш киришүүдөн, негизги үч глаадан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү – 160 бет.

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого

коюлуучу негизги жоболор, натыйжаларды апробациялоо тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи глава «Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун жалпы маселелери» деп аталып, фразеологизмдердин теориялык жана методикалык жактан изилдениши, кыргыз тилин окутуудагы орду менен окутууну жаңылоонун зарылдыктары өз-өзүнчө иликтөөгө алынды.

Экинчи глава «Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун инновациялык методдору жана каражаттары» деп аталды. Бул главада фразеологизмдерди окутуунун салттуу, инновациялык методдоруна мүнөздөмө берилип, 6-11-класстарда фразеологизмдерди окутуунун методдору менен каражаттары иштелип чыкты.

Үчүнчү глава «Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана натыйжалары» деп аталып, эксперименттик иштердин жалпы жыйынтыктары боюнча корутунду чыгарылып, аларга ылайык практикалык сунуштар берилди.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

«Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун жалпы маселелери» деп аталган биринчи главада төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

Биринчи милдет: Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин илимий-теориялык жана илимий-методикалык өнүктөн изилденишин окуп-үйрөнүү жана аларды өркүндөтүүнүн багыттарын белгилөө.

Кыргыз фразеология илиминин калыптанышы, өнүгүшү, азыркы абалы К.К.Юдахин, Ж.Ш.Шүкүров, Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, Ж.Мамытов, Ж.Мукамбаев, А.Сапарбаев, А.П.Назаров, А.Кармышаков, Г.Ж.Жамшитова, К.У.Кыдыев ж.б. тилчи-окумуштуулардын илимий-изилдөөлөрү менен аныкталат.

Фразеологизмдерди туруктуу сөз айкаштарынын өзгөчө тобу катары таануу, аларды топтоо жана лингвистикалык мүнөздөмөлөрдү берүү иштери 1940-жылдарда башталып, фразеологизмдер К.К.Юдахиндин 1940, 1965-жылдары жарык көргөн эки тилдүү сөздүктөрүндө берилип, маанилери чечмеленген. Демек, кыргыз фразеологизмдерин изилдөө иштери практикалык максатта аларды топтоп, сөздүктөргө киргизүүдөн башталган деп белгилөөгө болот.

Фразеологизмдерди илимий-теориялык өнүктөн иликтөө иштери 1956-жылы Кыргыз ССРинин илимдер академиясынын «Тил жана адабият институтунун эмгектери» деген жыйнактын 7-чыгарылышына жарыяланган Ж.Шүкүровдун «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» деп аталган көлөмдүү макаласы менен башталат. Макалада кыргыз тили илиминде алгачкы жолу фразеологизмдер туруктуу сөз айкаштарынын өзгөчө тобу экендиги, алар тил байлыгы, тил каражаты катары топтолуп, илимий-изилдөөгө алынышынын зарылдыгы көрсөтүлүп, изилдөө багыттары менен проблемалары белгиленген.

Кыргыз фразеологиясы илиминин калыптанып, өнүгүшүнө салым кошкон окумуштуулардын ичинен Ж.Осмонова менен Р.Эгембердиевдин эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул тилчи-окумуштуулар өзүлөрүнүн илимий ишмердүүлүктөрүн толугу менен кыргыз фразеологиясынын маселелерине арнап, диссертациялык иштерди жазып, бир нече эмгектерин жарыялашкан. Ж.Осмонова 1972-жылы «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык ишин коргоп, ушундай эле аталыштагы эмгегин жарыялап, 2007-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиясы» деген монографиялык эмгеги жарык көргөн. 2008-жылы «Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери» деген темада докторлук ишин коргогон. Ал эми Р.Эгембердиев 1980-жылы «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» деген темадагы кандидаттык диссертациясын коргоп, «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер» (2007), «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы» аттуу монографиялык эмгектерди жарыялады жана 2012-жылы докторлук ишин коргоду.

Диссертацияда аталган авторлордун, ошондой эле А.П.Назаровдун, К.У.Кыдыевдин, Г.Ж.Жамшитованын кандидаттык иштерин, фразеологияга байланыштуу жарык көргөн башка эмгектерди талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

– кыргыз фразеологиясы кыргыз тил илиминин бир бөлүгү катары калыптанып, таанылып, бир катар теориялык маселелер изилденип, фразеологизмдердин лингвистикалык табияты белгилүү деңгээлде ачылып берилген. Кыргыз тилчи-окумуштуулары өз изилдөөлөрүндө орус окумуштуулары В.В.Виноградовдун, И.А.Молотковдун, Н.М.Шанскийдин ж.б. эмгектерине таянышкан;

– кыргыз фразеологиясында фразеологизмдердин кептик-стилдик өзгөчөлүктөрү, этимологиясы, кепте колдонулушу, этномаданий негиздери, которуу маселелери, маданий-эстетикалык табияты сыяктуу маселелер али изилдене элек. Илимдеги бул көрүнүш фразеологизмдерди окутуунун теориялык жана практикалык проблемаларын чечүүдө өз таасирин тийгизүүдө.

Изилдөөдө кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди окутуунун илимий-методикалык өңүттөн иштелип чыгуу абалы, ал аркылуу изилдөөнүн багыттары, проблемалары талдоого алынды. Фразеологизмдерди орто мектептерде окутуунун методикасына байланыштуу алгачкы макалалар 1970-жылдары жарык көрө баштаган. Бул маселеге биринчилерден болуп Р.Эгембердиев кайрылып, 1976-жылы «Эл агартуу» журналынын 9-санына «IX класста фразеологизмдерди окутуунун өзгөчөлүктөрү» деген макаласын жарыялаган. Мындан тышкары, 1992-жылы «Мектеп» басмасынан «Фразеологияны 11-класста окутуу» деген чакан методикалык колдонмосун басып чыгарган. Бул эмгек орто мектепте фразеологизмдерди окутуу процессине өз салымын кошуп келгендигин белгилөөгө милдеттүүбүз.

2007-жылы А.Акунова «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди педагогикалык жогорку окуу жайларында окутуунун методикасы» деген темада кандидаттык диссертациялык ишин коргоп, ошондой эле аталыштагы эмгегин 2008-жылы жарыялаган. Бул эмгек кыргыз фразеологиясын окутуунун методикасын дагы бир баскычка көтөргөн маанилүү изилдөө катары каралат.

Фразеологизмдерди окутуунун теориялык жана практикалык маселелерине С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, А.Сапарбаев, З.Тагаева, Ж.Чыманов ж.б. бир катар окумуштуулар да кайрылышып, макала, эмгектерди жарыялашкан. Бул маселеге тиешелүү эмгектерди талдоо, жалпылаштыруу менен мындайча тыянак чыгарылды:

– фразеологизмдерди окутуунун методикасына арналган эмгектерде алардын теориялык-лингвистикалык мүнөздөмөсүн окутуп-үйрөтүүгө өзгөчө маани берилип, алар окутуунун максаты менен мазмунунун негизи катары каралган;

– фразеологизмдерди кеп ишмердүүлүгүндө колдоно билүүгө үйрөтүү, алардын тил байлыгы экендигин таанытуу, фразеологизмдерди тексттен таап, маанисин чечмелөө, текст түзүүдө, оозеки кепте орундуу колдоно билүүгө үйрөтүү сыяктуу практикалык-колдонмолук маселелер методика илиминде дээрлик каралган эмес.

Изилдөөнүн экинчи милдети кыргыз тилин окутуу системасында фразеологизмдердин алган ордун жана маанисин аныктоого багытталган.

Бул маселени Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү», «Мамлекеттик тил жөнүндөгү» мыйзамдарына, кыргыз тилинен предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандартына, концепциясына, орто мектептин окуу программасынын фразеологизмдерди окутууга койгон талаптарына, окумуштуу-педагогдор И.Бекбоевдин, Э.Мамбетакуновдун, К.Добаевдин, Т.Маразыковдун, Р.Эгембердиевдин, С.Рысбаевдин, Ж.Чымановдун ж.б. эмгектерине талдоо жүргүзүп, мектеп практикасы менен жакындан таанышуу аркылуу аныктоого аракет жасадык. Натыйжада, төмөнкүдөй тыянак чыгарылды:

– жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде) кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү аркылуу аларды турмушка даярдоо болгондуктан, кыргыз тилин, анын ичинде фразеологизмдерди окутуунун негизги мазмунун жандуу жана максаттуу сүйлөшүү, баарлашуу түзүп, грамматика аны ишке ашыруунун каражаты болушу зарыл.

– кыргыз тилин окутууда фразеологизмдердин алган ордун жана окутуунун маанисин аныктоо жалпы эле кыргыз тилин окутуунун максат-милдети, мазмуну менен тыгыз байланышта, биримдикте каралышы талапка ылайык. Фразеологизмдер тилдик-кептик бирдик, сүйлөшүүнүн, кептин даяр каражаты катары жалпы тил байлыгынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Фразеологизмдердин сүйлөшүүдөгү, кеп ишмердүүлүгүндөгү негизги кызматы кепке образдуулукту берип, кептин экспрессивдүүлүгүн арттырып,

айтылуучу ойду, маалыматты так, кыска, элестүү жана жеткиликтүү берүүнү камсыз кыла алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

– мектеп окуучуларына фразеологизмдерди окутуу-үйрөтүү иштеринин негизги максат-милдети, жогорку маалыматтарга ылайык, окуучуларга фразеологизмдердин кептеги ролун так аныктап, аларды башка туруктуу сөз айкаштарынан ажырата билип, сүйлөөдө, кеп ишмердүүлүгүндө ыктуу жана кеңири колдоно билүүгө үйрөтүү зарыл.

Фразеологизмдерди орто мектепте окутууну инновациялоонун зарылдыгын ачып көрсөтүү изилдөөнүн **үчүнчү милдети** болду.

Азыркы мезгилде орто мектептерде фразеологизмдерди окутууга жалпы эле тилди окутууда үстөмдүк кылган теориялык маалыматтарды жаттатуу али да күчүндө.

Жалпы эле билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптар таалим-тарбия берүүнүн максаты менен милдетин, мазмуну менен каражатын, окутуунун формалары менен ык-жолдорун инновациялоонун зарылдыгын ачык-айкын күн тартибине коюп, бир катар иштиктүү аракеттер ишке аша баштады. Фразеологизмдерди окутууну инновациялоо иштери аларды окутуунун максат, мазмунун жаңылоодон башталышы керек. Фразеологизмдерди окутуунун негизги максаты- жогоруда белгилегендей, кыргыз тилин окутуунун максаты менен биримдикте каралып, окуучулар элдик тилдин байлыгын, анын ичинде, фразеологизмдерди билүү мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүп, аларды кеп ишмердүүлүктөрүндө орундуу жана кеңири колдоно алуусуна жетишүү. Ал эми фразеологизмдерди окутуунун мазмунун алар боюнча изилденген теориялык (грамматикалык) маалыматтар эмес, фразеологизмдердин өзү, алардын лексика-семантикалык маанилери, кепте колдонулушу, тексттеги кызматы сыяктуу практикалык маселелер түзүүгө тийиш. Бул боюнча Эл мугалими Б.Исаковдун төмөнкү пикирин эске алууну сунуш кылабыз:

«Туруктуу сөз айкаштары, учкул сөздөр, идиомалар жана фразеологиялык сөздөр – окуучуларга тил байлыгын үйрөтүүдөгү эң сонун каражаттар. Буларды балдарга үйрөтпөгөн тилчи – тилчи эмес. Андан аттап өтүүгө болбойт».¹

Орто мектептерде фразеологизмдерди окутууну жаңылоо төмөнкү маселелерди чечүү менен бирдикте ишке ашырылышы керек:

– фразеологизмдерди окутууда алардын тилдин кептик бирдиги катары маанисине, баланын тил байлыгын түзө тургандыгына басым коюу;

– окуучулардын фразеологизмдер боюнча теориялык билимдерине басым койбостон, алардын колдонулушуна, кептеги мааниси менен кызматына артыкчылыктуу маани берүү;

– тексттен табууга, текст түзүүдө стилдик максатта орундуу колдонууга көнүктүрүү;

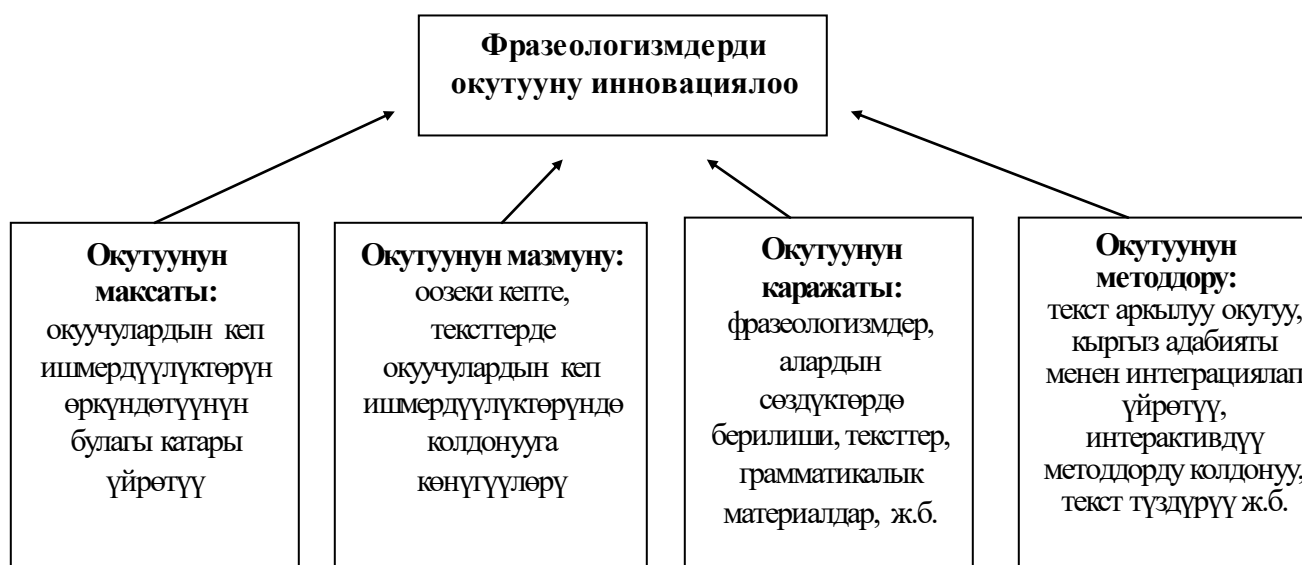
– мектеп программасынын алкагында практикалык-колдонмолук мааниси теориялык жактан жеткиликтүү иштелип чыга элек

¹ Исаков Б. Сабат санжырасы. – Б., 1993. – 97 б.

фразеологизмдердин маанилик бөлүнүштөрүн (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык айкашты) орто мектепте окутууну оптималдаштыруу; т.а. филологиялык максатта гана жогорку окуу жайларда үйрөтүүгө мүмкүн болгон, теориялык жактан татаал, талаш туудурган классификациялык бөлүнүштөрүн мектеп программасынан кыскартуу;

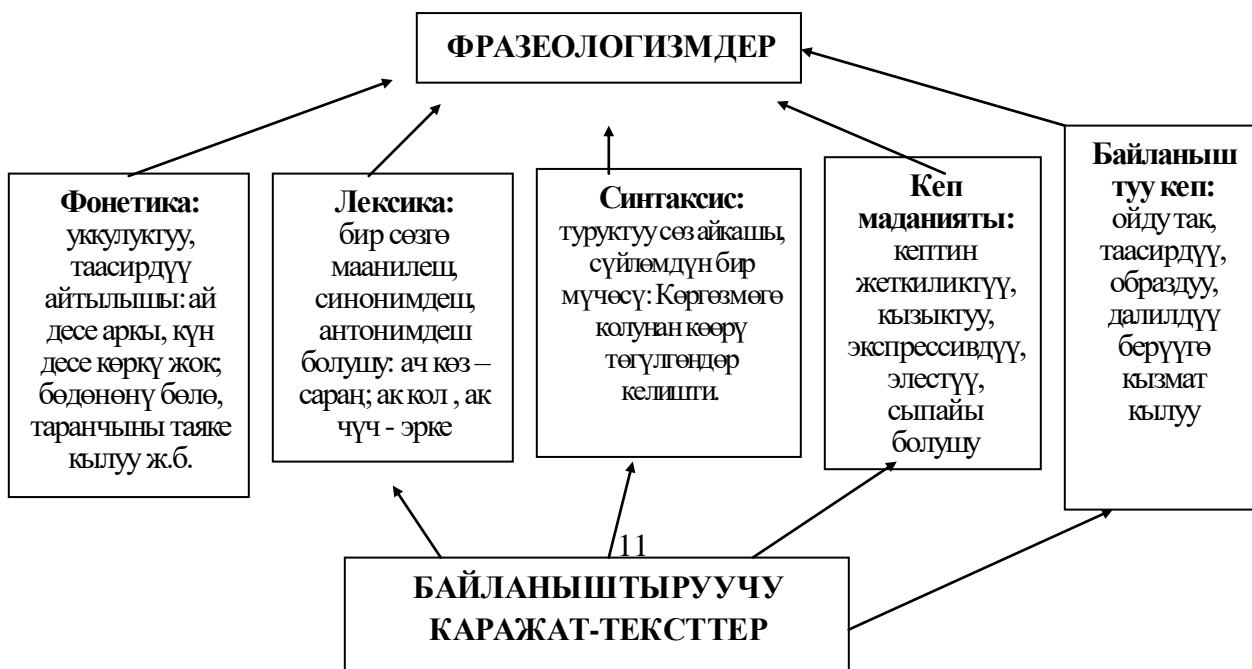
– фразеологизмдерди окутууда салттуу методдор менен бирге эле интерактивдүү ык-жолдорду, каражаттарды кеңири колдонуу ж.б.

Фразеологизмдерди окутууну жаңылоонун мазмундук-тематикалык багыттары жалпылаштырылып, төмөнкүдөй модели берилди.

Сүрөт 1.3. Фразеологизмдерди окутууну жаңылоонун мазмундук-тематикалык багыттарынын модели

Ал эми фразеологизмдерди тилдин бөлүмдөрү менен байланышта, карым-катышта окутуунун ички мазмундук байланышы төмөнкү сүрөттө чагылдырылды.

Сүрөт 1.4. Фразеологизмдерди тилдин бөлүмдөрү менен байланышта окутуунун мазмуну

Изилдөөнүн төртүнчү милдети иштин «Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун инновациялык методдору жана каражаттары» деп аталган иштин экинчи главасында жүзөгө ашырылды.

Орто мектептерде кыргыз тилин, анын ичинде, фразеологизмдерди окутууну инновациялоо тууралуу кийинки мезгилде методикалык эмгектерде көп жазылып, практикада айрым элементтери колдонула баштады. Изилдөөнүн жүрүшүндө, эксперименттик иш-чараларды жүргүзүүдө мектеп мугалимдеринин фразеологизмдерди окутуу методдору менен каражаттарына, аны инновациялоо процессине карата пикирлерине кеңири баа берилди. Айрым практик-мугалимдер: «билим берүүнүн советтик системасы гана мыкты, ондогон жылдар бою колдонуп келген салттуу методдорго азыркы «интерактивдүү» деп аталган методдор жетпейт» деген пикирди айтышса, дагы бир тобу «заман өзгөрдү, мурунку метод-ыктар толук жараксыз болуп калды, алардын бардыгын жокко чыгарып, жалаң интерактивдүү методдорду гана колдонуу керек» деген көз карашта.

Мугалимдердин жогоркуларга салыштырмалуу азыраак тобу: «салттуу жана интерактивдүү методдордун экөөнү тең, ылайыгына жараша, азыркы талаптарга жооп бергидей шарт-даражада колдонуубуз зарыл», - деп белгилешет. Биз бул пикирлердин үчүнчүсүн мезгил талабына жооп берген, алгылыктуу жана келечектүү багыт деп эсептеп, өз изилдөөбүздө анын натыйжалуу экендигин далилдөөгө аракет кылдык.

Азыркы учурда орто мектептерде фразеологизмдерди үйрөтүүдө кыргыз тилин окутууда колдонуп келген салттуу методдор али да басымдуулук кылат, б.а. фразеологизмдерди өтүүдө, тилдин башка бөлүмдөрү сыяктуу эле алгач «фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?» деген салттуу суроо коюлуп, анын жообу окуу китебинен жатталып, андан соң окуу китептеринде ар кайсы жазуучунун чыгармаларынан алынган сүйлөмдөрдөн турган көнүгүү иштетилип, «сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди тапкыла» деген тапшырма берилип, сабактын негизги мазмунун мына ушулар түзөт. Изилдөөдө фразеологизмдерди окутууга мындай мамиле кылуу кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга кайчы келип, фразеологизмдердин өзүн эмес, филологиялык максатта алардын лингвистикалык-теориялык табиятын үйрөнүүгө, ал аркылуу окуучулардын фразеологизмдерге болгон кызыгууларын жаратпастан, тескерисинче, алардын көңүлдөрүн калтыруучу абал түзүлүп жатканы далилденип берилди.

Орто мектептерде фразеологизмдерди окутууну инновациялоонун башаты жана өзөктүү проблемасы катары салттуу жана интерактивдүү методдорду оптималдуу тандап алууну жана ар бирине гана мүнөздүү болгон

өзгөчөлүктөрүн аныктап алууну, алардын колдонулуш максаттарын жетик түшүнүүнү карайбыз.

Салттуу методдорду ошол турушунда, мурункудай колдонуунун бүгүнкү күндө алгылыксыз, эффективдүү эмес экендиги төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт:

- салттуу методдор фразеологизмдер боюнча билимдердин (грамматикалык) жыйындысын берүү максатын көздөйт;

- сабактар толугу менен мугалимдин гана сүйлөөсүнө негизделип, окуучулар берилген суроого окуу китебиндеги материалдарды кайрадан айтып берүү менен чектелишет;

- салттуу методдордо фразеологизмдер сүйлөөдөн, кептен ажыратылып, өзүнчө, кеп менен байланышы, карым-катышы анча болбогон тилдик бирдик (туруктуу сөз айкашы) катары гана окутулат;

- фразеологизмдердин жандуу сүйлөшүүдөгү, баарлашуудагы мааниси, тексттеги кызматы дээрлик ачылбаган бойдон калат;

- натыйжада окуучулардын фразеологизмдерге болгон мамиле-кызыгуулары солгундап, кебинде колдонууга умтулушпайт.

Ал эми интерактивдүү методдорду фразеологизмдерди окутууда орундуу жана максаттуу колдонуу төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ кылат:

- фразеологизмдер тил илиминин бир бөлүгү катары эмес, кеп ишмердүүлүгүн уюштуруп-жүргүзүүнүн маанилүү бирдиги жана каражаты катары окутуп-үйрөтүүгө басым коюлат;

- окутууда негизги басым фразеологизмдердин оозеки жана жазуу кептеринде колдонулуш өзгөчөлүктөрүн жана маанилерин ачып берүүгө арналат;

- фразеологизмдерди окуучулар тексттерден өзүлөрү таап, маанисин түшүнүп, колдонулушун аныктай билип, өз кептеринде колдонууга өбөлгө түзүлөт; аларга болгон жеке мамилесин, кызыгууларын өркүндөтөт.

Ушулардан улам изилдөөдө «инновация» менен «интерактивдүүлүк» түшүнүктөрүнүн дидактикалык табияттары мүнөздөлүп, бир катар интерактивдүү методдорду колдонуунун жол-жоболору ачылып берилди.

Соңку мезгилдерде кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде текст менен иштөөнүн эффективдүүлүгү жөнүндө көп айтылып, ал практикада далилдене баштады. Аларда текст окутуунун мазмуну, окутуунун каражаты, окутуунун методу ж.б. катары каралып, бир катар дидактикалык сунуштар айтылып келе жатат. Биз көркөм текстти фразеологизмдерди окутуунун негизги каражаты катары кабыл алып, алтынчы класста бул теманы текст (жомок) аркылуу жүргүзүүнү натыйжалуу деп эсептедик. Программанын талабы да ушуга дал келерин белгилейбиз.

Фразеологизмдерди 6-класста окутууга карата тандалып алынган текст төмөнкүдөй суроо-талаптарга жооп берүүсү керек:

- тексттин мазмуну окуучулардын курактык (жаш) өзгөчөлүгүнө шайкеш келиши;

- тексттин чакан болушу;

- тексттин кызыктуу болушу;
- тексттин тилинин түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу;
- текстте фразеологизмдердин жетиштүү колдонулушу.

Изилдөөдө фразеологизмдерди 6-класста текст (жомок) аркылуу окутуунун методикасы иштелип чыгып, текст катары «Эжеке, бээ саа» жомогу адаптацияланып алынды. Мында окуучуларда төмөнкүдөй билгичтиктер жана көндүмдөрдү калыптандырууга көңүл бурулду: окуучуларды текстти көркөм окууга көнүктүрүү; угуп - түшүнүү көндүмдөрүн жакшыртуу; тексттин мазмунун өз сөзү менен айтып берүүгө машыктыруу; тексттен фразеологизмдерди таба билүүгө, алардын маанилерин талдап-түшүнүүгө үйрөтүү; өз сөздөрүндө фразеологизмдерди орундуу жана дайыма колдонууга көнүктүрүү ж.б.

Окуу программасынын талабы боюнча 6-класстын окуучулары көркөм чыгармалардан фразеологизмдерди таба билүүгө көнүгүүлөрү керек. Бул талапты жогоруда белгиленген жомокту сабакта пайдалануу аркылуу жетишүүгө боло тургандыгына ынандык. Ошондой эле бул талапты толук жана жеткиликтүү турмушка ашыруу үчүн фразеологизмдерди интеграцияланган сабактарда колдонууну да сунуш кылып, 6-класста кыргыз адабиятынан өтүлүүчү Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестинин үзүндүлөрүн кыргыз тили сабагында текст катары пайдалануунун натыйжалуулугуна ынандык.

XI класста фразеологизмдерди окутуунун методикасы өзүнчө иштелип, эки параграфта берилди. Биринчиси, XI класста фразеологизмдерди окутуунун интерактивдүү методдоруна арналып, Венндин диаграммасын, Блумдун таажы гүлүн, сынчыл ойломду, кластерди ж.б. ык-жолдорду колдонуу менен фразеологизмдерди окутууну сунуш кылдык. Ошондой эле бул класста «Фразеологизмдер жана алардын мүнөздүү белгилери» деген теманы сабактын лекция тибинде өтүүнүн үлгүсү түзүлүп, ал эксперименттик сыноолордон өткөрүлдү. Сабак-лекцияга фразеологизмдер боюнча жыйынтыктуу маалыматтарды берүү максаты менен бирге, жогорку класстын окуучуларынын материалды угуп-түшүнүүгө, уккандарын конспектилеп жазууга жана угуп-түшүнүүнүн талаптары менен шарттарын (кунт коюу, оюн топтоо, негизги ойду аныктоо, эске сактоо, жалпылаштыруу, керектүү жерлеринин алдын сызуу ж.б.) билип, өздөштүрүүгө көнүктүрүү максаты да коюлду.

Изилдөөнүн **бешинчи милдети** педагогикалык эксперименттик сыноолор аркылуу изилдөөнүн жыйынтыктарын толуктоо, тактоо, жалпы изилдөөгө өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү болду.

Бул изилдөөдө педагогикалык эксперименттерди жүргүзүүнүн **негизги максаты** орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун методикасын иштеп чыгуу жана алардын азыркы талаптарга канчалык деңгээлде жооп бере тургандыгын, алгылыктуу жактарын аныктап, кемчиликтерин таап, алардан арылуу болду. Бул максатты ишке ашыруу үчүн эксперименттик

иштер үч этапта жүргүзүлдү. Ар бир этаптын максаты менен милдеттери, изилдөө методдору жана натыйжалары өз-өзүнчө берилди.

Бардык иш-аракеттердин мониторинги өткөрүлүп, алар илимий-методикалык жактан жалпылаштырылды. Изилдөөнүн максатына ылайык окуучулардын фразеологизмдерди билип-түшүнүү, колдонуу деңгээлдерине көңүл бурулуп, алардын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду:

КФК – кебинде фразеологизмдерди колдонот	КФК – 47, 2%
ТКК – түшүнөт, кебинде колдонбойт	ТКК – 41,5%
ТЖ – түшүнүгү жок	ТЖ – 11,5%

Алынган жоопторду талдап, эксперименттин жыйынтыктарын терең иликтөө аркылуу мындайча тыянактар чыгарылды: көпчүлүк мугалимдер фразеологизмдерди окутууну жалпы эле эне тилин окутууга коюлган максаттардын алкагында карашып, теорияга басым коюуну туура көрүшөт; алардын пикирлери боюнча окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн грамматиканы окутуу менен жакшыртууга болот; кыргыз тили окуу китептериндеги фразеологизмдер боюнча берилген материалдар, негизинен, канагаттандырат; кандай кошумча маалыматтарды киргизүүнүн зарылдыгы тууралуу олуттуу сунуштар дээрлик жок.

Ал эми “Фразеологизмдерди окутууда кайсы методикалык эмгектерди, сөздүктөрдү пайдаландыңыз?” деген суроого жооптор төмөнкүдөй болду. Аны таблица түрүндө берели.

Таблица 3.3 – Методикалык эмгектерди пайдалануунун сандык көрсөткүчтөрү

Мугалимдердин жалпы саны	Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 1980	Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2001	Р.Эгембердиевдин эмгектери	А.Акунованын эмгектери	Башка булактар
370	21	9	53	3	7

Бул сандык көрсөткүчтөр орто мектептердин кыргыз тили мугалимдеринин дээрлик көпчүлүгү фразеологизмдерди окутуунун методикасы боюнча илимий-методикалык эмгектерди пайдаланбай тургандыгын, алардын колунда мындай китептер жок экендигин тастыктап турат.

Кыргыз тили мугалимдери аталган тема боюнча өтүп жүргөн кадимки салттуу сабактары өтүлгөн класстар текшерүүчү, биз сунуш кылган үлгүдөгү сабактар өтүлгөн класстар эксперименттик класстар катары алынды.

Алардан алынган жыйынтыктарды таблица түрүндө берсек, төмөнкүдөй болду.

Таблица 3.4 – 6-класста жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгы.

Сабактын мүнөзү	Класстын түрү	Окуучулардын саны	Фразеологизмдерди аныктай алуу		Маанилерин түшүнүү		Текстеги кызматын көрө алуу	
			Саны	%	Саны	%	Саны	%
Текст аркылуу окутуу	эксперименттик	127	67	52,76	75	59,06	43	33,86
Салттуу окутуу	текшерүүчү	134	45	33,58	58	43,28	19	14,18
Интеграцияланган сабак	эксперименттик	127	71	55,91	89	70,08	49	38,58
Салттуу сабак	текшерүүчү	134	51	38,06	62	46,27	21	15,67

Ал эми 11-класста фразеологизмдерди окутууда кластер түзүү, диаграмма түзүү, ой калчоо, Блумдун ромашка гүлү сыяктуу бир катар интерактивдүү методдорду колдонуу менен сабак өтүүнү жана лекция методунун негизинде дагы бир сабак биз иштеп чыккан үлгүлөрдүн негизинде сунуш кылынды. Алардын натыйжаларын төмөндөгү таблицадан көрүүгө болот.

Таблица 3.5 – 11-класста жүргүзүлгөн иштердин жыйынтыгы

Сабактын мүнөзү	Класстын түрү	Окуучулардын саны	Фразеологизмдерди аныктай алуу		Маанилерин түшүнүү		Текстеги кызматын айта алуу		Колдоно алуу	
			Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%
Интерактивдүү сабак	эксперименттик	130	109	83,85	105	80,77	89	68,46	96	73,85
Салттуу сабак	текшерүүчү	125	91	72,80	94	75,20	73	58,40	84	67,20
Сабак-лекция	эксперименттик	130	115	88,46	102	78,46	97	74,62	90	69,23
Салттуу сабак	текшерүүчү	125	95	76,00	96	76,80	81	64,80	78	62,40

Кыргыз тили боюнча азыркы окуу программасынын талаптарына ылайык 11-класстын окуучулары фразеологизмдер боюнча өтүлүүчү жыйынтыктоо сабактарында алардын макал-лакаптар менен карым-катышын, айырмачылыктарын так аныктап, көркөм тексттерден таап, түшүндүрүп берүү көндүмдөрүнө ээ болууга тийиш.

Эксперименттик иштердин бардык этаптарында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жалпы жыйынтык-натыйжаларын аныктоо, изилдөөгө толуктоолорду киргизүү максатында бир катар текшерүү, сыноо иштери оозеки жана жазуу түрүндө жүргүзүлдү. Алардын негизгилери булар болду:

- фразеологизмдер жыш катышкан текстти талдоо (жазуу);
- фразеологизмдерди катыштырып текст түзүү (жазуу);
- канча фразеологизм билесиң? (оозеки баарлашуу);
- адамдын оң сапаттарын билдирген фразеологизмдер (жазуу, оозеки)
- адамдын терс сапаттарын билдирген фразеологизмдер (жазуу, оозеки)
- мага жаккан фразеологизмдер (дилбаян);
- макалдар – менин байлыгым, фразеологизмдер – менин куралым (реферат жазуу).

Оозеки жана жазуу формаларында жүргүзүлгөн бул тапшырмалардын натыйжалары диаграмма аркылуу көрсөтүлүп, сунушталган тапшырмалар

белгиленген тартипте номерленип, ал эми окуучулардын өздөштүрүүлөрү пайыз менен берилди.

Диаграмма 3.2.2. Окуучулардын өздөштүрүүлөрүнүн көрсөткүчү

Берилген жети тапшырма боюнча эксперименттик класстардын өздөштүрүүлөрү орточо 70,21 пайызды, ал эми ошол эле тапшырмаларды аткарган текшерүүчү класстардын өздөштүрүүлөрү орточо 55,5 пайызды, өздөштүрүүнүн өсүшү орто эсеп менен 15,21 пайызды түздү.

Жыйынтыктоочу текшерүү иштерине Ош шаарындагы Ж.Бөкөнбаев атындагы, Кыргызстандын 40 жылдыгы жана «Керме-Тоо» орто мектептери, Ноокат районундагы А.Осмонов, Н.Крупская, Чоң-Алай районунун Ленин атындагы орто мектептери, Кара-Суу районундагы М.Тешебаев атындагы, «Октябрь» орто мектептери тартылып, 570 окуучу, 110 мугалим катышты. Окуучулардын жазуу иштери жана оозеки жооптору мугалимдер менен бирдикте текшерилип, бааланды.

Жыйынтыктоочу эксперименттик иштерден алган корутундуларга ылайык изилдөөгө коюлган илимий божомол такталды, иштин жалпы текстине толуктоолор киргизилип, жыйынтык текст түзүлдү.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары

1. Изилдөөдө кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди илимий-теориялык жактан изилдөө иштери өткөн кылымдын 40-50-жылдары башталып, ал процесс бүгүнкү күндө да улантылып келаткандыгы белгиленди. Кыргыз фразеологиясынын тил илиминин бир бөлүгү катары калыптанып, өнүгүүсүнө К.К.Юдахин, Ж.Шүкүров, Ж.Мукамбаев, А.Сапарбаев, Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев ж.б. окумуштуулар салым кошуп, алардын эмгектери кыргыз фразеологиясынын бүгүнкү ийгилигин, деңгээлин аныктап турат.

Кыргыз фразеологиясы боюнча кийинки илимий-изилдөө иштери төмөнкү проблемаларга байланыштуу жүргүзүлүшү керек деп эсептелинди:

- Фразеологизмдердин пайда болушу (этимологиясы);
- Фразеологизмдердин кеп ишмердүүлүгүндөгү орду менен кызматы;
- Фразеологизмдердин кептин көркөм каражаты катары тексттеги кызматы;
- Фразеологизмдердин кептеги стилидик кызматы ж.б.

Фразеологизмдерди окутуу-үйрөтүү боюнча жарык көргөн методикалык эмгектерде алардын кеп ишмердүүлүгүндөгү орду, текст түзүүдөгү мааниси менен кызматы тууралуу айтылбастан, алардын лингвистикалык табиятын окутууга басым коюлуп келе жаткандыгы айкындалды, фразеологизмдердин лингвистикалык табияты аларды окутуунун негизги мазмунун түзбөстөн, негизги басым фразеологизмдерди колдонууну үйрөтүүгө коюлушу керек.

2. Орто мектептерде фразеологизмдерди окутууга тил бирдиктерине (тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм) мамиле жасагандай эле маани берилип, алар кеп ишмердүүлүктү жакшыртуунун кептик бирдиги, кептин көркөм каражаты катары тиешелүү ордун алууга тийиш. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүп, аларды колдонууга үйрөтүү кыргыз тилин окутуунун негизги мазмунун түзсө, фразеологизмди тексттен таап, маанисин аныктоого, эң негизгиси, кепте колдонууга өзгөчө маани берилиши зарылдык деп эсептейбиз.

3. Бүгүнкү күндө кыргыз тилин орто мектептерде окутууну инновациялоо, окутуунун активдүү жана интерактивдүү методдорун колдонуу маселеси фразеологизмдерди окутууда да чапчаң жана натыйжалуу чечилиши зарылдыгы айрыкча белгиленди. Ансыз фразеологизмдерди окутуунун сапатын, ал боюнча ээ болгон көндүмдөрдү жакшыртуу мүмкүн эмес. Инновациялоо жумуштары фразеологизмдерди окутуунун максаты менен мазмунан башталышы, аларга ылайык окутуунун ык-жолдору иштелип чыгышы талап кылынарлык басым жасалды.

4. Орто мектептерде фразеологизмдерди окутууну инновациялоодо, баарыдан мурда, окутуунун мазмунун лингвистикалык-теориялык маалыматтардын жыйындысынан арылтып, практикалык иш-аракеттерге, фразеологизмдерди кепте колдонууга өбөлгө түзүүгө багытталышы зарыл.

Б.а. фразеологизмдерди колдонууга үйрөтүү теориялык аныктама-эрежелерди жаттатуу аркылуу эмес, фразеологизмдерди табуу жана колдонуу аркылуу гана үйрөтүүгө болот.

Бүгүнкү ааламдашуунун шарттарында инсанга багыттап окутууга өзгөчө маани берилип жаткан мезгилде фразеологизмдерди окутууда окуучунун жекече ишмердүүлүгүнө, ой жүгүртүүсүнө, сүйлөөсүнө өбөлгө түзүп, кызыктырып, активдүү аракеттенүүлөрүнө көмөк көрсөткөн интерактивдүү ык-жолдорду колдонуунун зарылдыгын теория да, практика да тастыктап турат.

5. Изилдөөдө сунуш кылынган ык-жолдордун, каражаттардын, окутуунун формаларын алгылыктуу жана натыйжалуу экендиги эксперименттик сыноолордо текшерилди. Сунуш кылынган методдорду, каражаттарды колдонуу менен өтүлгөн сабактар окуучулардын фразеологизмдерди өздөштүрүүлөрү салттуу сабактарга салыштырганда 15,21 пайызга жогору боло тургандыгын көрсөттү.

Фразеологизмдерди окутуунун методикасы боюнча мындан кийинки изилдөөлөрдө төмөнкү маселелердин чечилиши керектиги көңүлгө алынды:

а) Фразеологизмдердин окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүүдөгү орду менен мааниси;

б) Фразеологизмдерди окутуунун этнопедагогикалык негиздерин аныктоо;

в) Фразеологизмдердин тарбиялык, адеп-ахлактык, эстетикалык маанилерин ачып, окутууга сунуш кылуу ж.б.

Практикалык сунуштар:

Жалпы жыйынтыктардан улам, төмөнкүдөй практикалык сунуштар келип чыкты:

– орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун негизги максаты алардын кепте колдонулушун үйрөтүү, ал эми негизги мазмуну фразеологизмдердин кепте колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, кептеги ролу менен маанисин, ошондой эле кепте мүмкүн болушунча көп колдонууга үйрөтүү зарыл; фразеологизмдерге тиешелүү лингвистикалык маалыматтар каражат катары кызмат кылуусу талапка ылайык;

– кыргыз тили боюнча орто мектептин окуу программасынын XI класстагы фразеологизмдерге тиешелүү бөлүмүнөн фразеологизмдердин өз ара бөлүнүштөрүн (фразеологиялык ширешүүлөр, фразеологиялык бирдиктер, фразеологиялык айкаштар) окутуп-үйрөтүүнү алып салууну сунуш кылабыз. Бул бөлүштүрүү практикалык-колдонмолук эч кандай мааниге ээ эмес. Бул чаташтырууларды, фразеологизмдердерди окутууну ашкере теориялаштыруудан, окуучулардын көңүлүн кайт кылуудан башка эч нерсе алып келбейт;

– фразеологизмдерди окутууну алар катышкан сүйлөмдөрдү талдатуунун, аларды катыштырып сүйлөм түзүүнүн тар алкагынан алып чыгып, кеп менен, айрыкча, текст менен биримдикте жана текст аркылуу

окутуу гана практикалык мааниге ээ болуп, окуучулардын кызыгууларын арттырат.

- орто мектептин окуучулары өздөштүрүүгө тийиш болгон фразеологизмдердин минимум сөздүгү иштелип чыгып, колдонууга сунуш кылынды. Мындай сөздүктөрдү сабакта ырааттуу пайдаланууну практикалоо мезгилдин талабына ылайык келет жана окутуунун практикалык маанисин күчөтөт.

– фразеологизмдерди окутууга арналган кийинки изилдөөлөрдө аларды кеп маданияты менен байланышта окутуу, этнопедагогикалык, психологиялык жана этика-эстетикалык маселелерине көңүл буруу, анын методикасын иштеп чыгуу зарыл деп эсептейбиз.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутуунун азыркы абалы жана көйгөйлөрү [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Известия ВУЗов, -Бишкек, 2010, №8, -151-152-бб.

2. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутуу менен окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүү, [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Известия ВУЗов, -Бишкек, 2010, №8, -134-135-бб.

3. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдердин изилдениши жана окутулушу. [Текст] / Ш.Н.Мондошов // ОшМУ жарчысы, Ош, 2011, №3, -169-172-бб.

4. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутуунун теориялык негиздери. [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Профессор К.К.Сартбаев жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, Турар, 2011, 107-112-бб.

5. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутуунун методикалык жактан иштелиши. [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Профессор К.К.Сартбаев жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, Турар, 2011, 299-303-бб.

6. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин окутуу. . [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Наука и новые технологии, - Бишкек, 2011, №7, -256-258-бб.

7. Мондошов Ш.Н. Орто мектептерде кыргыз тилин окутууда фразеологизмдердин алган орду жана мааниси. . [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. - Бишкек, 2012, №1 (21) - 27-29-бб.

8. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу. . [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, Атайын чыгарылышыш. - Бишкек, 2012. - 277-279-бб.

9. Мондошов Ш.Н. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди окутуунун мазмунун жана милдетин инновациялоонун зарылдыгы, [Текст] / Ш.Н.Мондошов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Чыгарылышы: 3 Серия: педагогика жана психология. - Бишкек, 2012, 326-329-бб.

10. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди окутуунун салттуу жана инновациялык методдору. [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Эл агартуу, 2012, №7-8. – бб.

11. Мондошов Ш.Н. Фразеологизмдерди XI класста окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу. [Текст] / Ш.Н.Мондошов // Эл агартуу, 2012, №7-8. – бб.

Мондошов Шамир Насировичтин

“Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун методикасы” деген темада
13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили)
адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, окутуу, фразеологизмдер, максат, мазмун, метод, инновация, интерактивдүүлүк, кеп ишмердүүлүгү, текст, туруктуу сөз айкашы, сынчыл ойлом, көркөм адабият, интеграция,

Изилдөөнүн объектиси: орто мектептерде кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн максаты: орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун азыркы талаптарга ылайык илимий-методикалык негиздерин аныктоо.

Изилдөөнүн методдору:

- **теориялык методдор:** темага байланышгуу теориялык, методикалык эмгектерди талдоо, жалпылаштыруу; мыйзамдарды, окуу-нормативдик документтерди иликтеп, үйрөнүү;
- **практикалык-эмпирикалык методдор:** байкоо, сурамжылоо, аңгемелешүү, анкета алуу, тест жүргүзүү, сабакка катышуу, талдоо, тажрыйбаларды үйрөнүү, текшерүү;
- **эксперименталдык методдор:** изилдөө, аныктоо, текшерүү, жазуу иштерин текшерүү, мониторинг жүргүзүү, толуктоо, жыйынтыктоо;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- фразеологизмдердин теориялык жана методикалык жактан изилдениши талдоого алынып, келечеги аныкталгандыгында;
- орто мектептерде кыргыз тилин окутуу системасында фразеологизмдерди окутуунун орду менен маанисинин такталгандыгында;
- фразеологизмдерди окутууну инновациялоонун зарылдыктары көрсөтүлүп, окутуунун интерактивдүү ык-жолдорунун, каражаттарынын иштелип чыгып, практикага сунуш кылынгандыгында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: фразеологизмдерди орто мектептерде окутуунун максаты менен мазмунун так аныктап, сабак процессинде аны жетекчиликке алууга болот. Фразеологизмдерди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык инновациялык окутууга практикалык алгылыктуу маалыматтарды бере алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Мондошова Шамира Насировича**

на тему: “Методика преподавания фразеологизмов в средней школе” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – “Теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)”

Ключевые слова: кыргызский язык, обучение, фразеологизмы, цель, содержание, метод, инновация, интерактивность, речевая деятельность, текст, устойчивое словосочетание, критическое мышление, художественная литература, интеграция.

Объект исследования: процесс обучения кыргызскому языку в средней школе.

Цель исследования: определение научно-методических основ обучения фразеологизмов, учитывая современные требования.

Методы исследования:

- теоретические методы: анализ и обобщение теоретических и методических работ по данной теме; исследование и изучение законов и учебно-нормативных документов;
- практические-эмпирические методы: наблюдение, опрос, беседа, анкетирование, тестирование, участие на уроках, анализ, изучение опытов, контроль;
- экспериментальные методы: исследование, определение, контроль, контроль письменных работ, мониторинг, дополнение, обобщение.

Научная новизна исследования:

- анализ теоретических и методических исследований фразеологизмов, определение их дальнейшего изучения;
- определение места и роли преподавания фразеологизмов в системе обучения кыргызскому языку в средней школе;
- рассмотрение инновационных задач в процессе обучения фразеологизмов, разработка и предложение интерактивных методов и средств обучения.

Практическая значимость исследования: точное определение и руководство целями и содержанием обучения фразеологизмов в средней школе во время учебного процесса. Отображение доступной практической информации по инновационным методам обучения, принимая во внимание современные требования, предъявляемые процессу обучения фразеологизмов.

RESUME

Mondoshov Shamir Nasirovich

Methods of teaching phraseology at secondary school

Dissertation to receive an academic degree of a Candidate of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.02 – theory and methods of teaching and upbringing (the Kyrgyz language)

Key words: the Kyrgyz language, teaching, phraseologism, aim, contents, method, innovation, interactiveness, traditional, speech, speech activity, text, set phrase, critical thinking, fiction, integration.

Research object: the process of teaching Kyrgyz at secondary school.

Research aim: defining the scientific-methodical bases of teaching phraseology, taking into account the modern demands.

Research methods:

- theoretical methods: analysis and generalization of theoretical and methodical works on the topic; researching and studying the laws and educational and regulatory documents.
- practical and empirical methods: observation, survey, conversation, questionnaire, tests, participation in lessons, analysis, experience research, control;
- experimental methods: investigation, defining, control, written papers control, monitoring, addition, generalization.

Scientific novelty of the research:

- analysis of theoretical and methodical phraseology investigation, definition of further study;
- defining the role and significance of teaching phraseology in the system of teaching the Kyrgyz language in high school;
- consideration of innovative learning tasks of the process of teaching phraseology, developing and offering interactive learning methods and tools.

Practical significance of the research: precise definition and management of learning objectives and contents of teaching phraseology at secondary school during the learning process. Displaying the available practical information on innovative teaching methods, taking into account the modern demands for the process of teaching phraseology.